

УДК 330.101:325.450(477)

С. Клименко

ОЦІНЮВАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Проаналізовано основні методики оцінювання тіньової економіки, узагальнено зазначені методики, визначено шляхи удосконалення методів оцінювання тіньової економіки. Зазначено, що актуальність теми пов’язана із сучасними тенденціями розвитку вітчизняної економіки в Україні та подоланням наслідків політичної кризи.

Ключові слова: тіньова економіка, методи оцінювання тіньової економіки, статистичні, соціологічні, монетарні, структурні, спеціальні методи оцінювання тіньової економіки, методи корегування даних про тіньову економіку.

У сучасних умовах розвитку державотворення, економічної кризи, реформатування та оптимізації органів державної влади та місцевого самоврядування важливим залишається питання забезпечення стабільного розвитку сучасної економічної системи. Економічна стабілізація та розвиток країни є важливим завданням під час здійснення глобальних реформ у системі державного управління та в усіх сферах життєдіяльності суспільства. На сьогодні можна констатувати, що в Україні поглибилася соціально-економічна криза, якій сприяли суттєві трансформації у системі державотворення (прийняття нової Конституції, призначення Уряду України, визначення нових президентських виборів тощо). Тіньова економіка теж відіграє значну роль у поглибленні цієї кризи, оскільки завдає суттєвих збитків Україні, призводить до морального та духовного падіння сучасного українського суспільства.

На сьогодні актуалізується питання, яким чином виміряти обсяги тіньової економіки з метою визначення механізмів, заходів, методів подолання тіньової економіки в Україні.

Різні країни світу при оцінюванні тіньової економіки використовують власні методики, методи та підходи. Серед найбільш поширених можна виділити метод трудових затрат, використання зіставлень (порівняння теоретичного і реального податків на додану вартість, а також податків на прибуток), проведення спеціальних досліджень та спостережень.

Проблеми тіннізації економіки, визначення методів оцінювання економічних показників тіньової економіки розглядають багато українських та зарубіжних науковців. Так, серед вчених доцільно виділити: З. Варналій, Т. Дімітрова, Ю. Іванов, І. Кондрат, Т. Миндюк, Ю. Нехайчук, С. Огреба, С. Позняков, Ю. Приварникова, І. Савченко, К. Степанюк та інших [1]. Український дослідник С. Огреба аналізує статистичне вивчення тіньової економіки за кордоном, виявляє основні тенденції розвитку процесу удосконалення статистичної методології у різних країнах світу [2]. Російських вчених Ю. Іванов аналізує основні методи оцінювання неспостереженої економіки [3]. Р. Джабієв аналізує методи дослідження тіньової економіки та корупції в Азербайджані [4].

Однак серед *невирішених раніше частини загальної проблеми* є системний аналіз підходів до системи оцінювання тіньової економіки в Україні, обґрунтування основних проблем здійснення оцінки тіньової економіки, визначення інноваційних механізмів оцінювання тіньової економіки в Україні.

Тому основною метою статті є систематизація підходів до оцінювання тіньової економіки в Україні, обґрунтування ефективних механізмів, методів, заходів оцінювання тіньової економіки в Україні.

Аналіз наукової літератури з проблематики дає підстави стверджувати, що тіньовий сектор економіки зі своїми специфічними, властивими тільки йому соціально-економічними рисами та всепроникаючим типом дій, є на сьогодні невід'ємним елементом економічної системи. Тіньова економічна діяльність проникає в усі сфери національної економіки та призводить до непоправних втрат для держбюджету і економіки держави загалом. Тіньова економіка має давні історичні корені, а її вивченням економісти займаються вже не одне десятиріччя.

Виміряти тіньову економіку в країні та визначити обсяги, до яких вона призводить, втрат дуже важко. Це пов'язано з тим, що не існує розроблених методів, механізмів, методик оцінювання тіньової економіки. Сучасні методики дають об'єктивної картини тіньової економіки в Україні за таких причин:

- неактуальність інформації реєстрів;
- незареєстрована економічна діяльність, яку неможливо виміряти;
- викривлення звітних даних;
- навмисна не реєстрація певних даних;
- заниження звітних даних;
- недосконала система реєстрів та звітування тощо [5].

Як метод оцінювання тіньової економіки, вчені пропонують використовувати метод товарних потоків. Відповідно до цього методу розробляються “Таблиці ресурсів та використання”, які включають увесь перелік товарних груп. Для складання таких таблиць використовуються різноманітні, але не завжди взаємоузгоджені та повні джерела даних: звіти та обстеження діяльності підприємств, аналіз витрат на виробництво, реєстри підприємств, звіти та обстеження у торгівлі (зовнішній та внутрішній), обстеження доходів та видатків домашніх господарств тощо. Метою цього метода є узгодження статей “Таблиць ресурсів та використання”, виявлення можливих невідповідностей та різниці, аналіз їх причин та джерел [6].

Ще один механізм оцінювання тіньової економіки – це метод корегування на підставі використання даних про ресурси. Цей метод полягає у тому, що оцінювання неврахованого випуску продукції здійснюється на підставі даних про використання на виробництві певних ресурсів та середніх даних про їх ефективність [7].

Також можна використовувати при оцінюванні тіньової економіки метод корегувань на підставі даних про: витрати праці (як первинна інформація використовуються дані про чисельність зайнятих осіб, а також даних про перепис населення); попит на окремі товари та послуги (він базується на результатах визначення видатків на споживання); доходи (здійснюється аналіз даних на підставі інформації податкових органів про додаткові доходи громадян). Зазначені методи можуть бути використані як механізми оцінки тіньової економіки на підприємствах, які здійснюють виробництво товарів та послуг.

Усі ці види методик оцінювання тіньової економіки застосовуються залежно від мети визначення обсягу тіньової економіки.

Аналіз наукових джерел інформації з проблематики дає можливість виділити ще такі види методів оцінювання тіньової економіки: монетарні моделі та методи глобальних індикаторів. Монетарні моделі розробляються для встановлення залежності між змінами

деяких монетарних показників та оцінками ВВП за допомогою апарату математичної регресії. Методи глобальних індикаторів засновані на припущенні залежності ВВП від якогось глобального показника [8].

Окремо необхідно виділити статистичні методи оцінювання тіньової економіки. Беручи до уваги різноманітність світових підходів до вимірювання тіньової економіки, статистична служба Європейського Союзу з метою уніфікації та стандартизації кількісної оцінки тіньової економіки розробила два варіанти рекомендацій вивчення економіки, яка безпосередньо не спостерігається [9].

Проведений аналіз сучасних методів та механізмів вивчення тіньової економіки дає підстави визначити такі групи методів оцінювання тіньової економіки.

1. Соціологічні методи, засновані на проведенні опитувань населення, експертів, вибіркового обстеження суб'єктів економічної діяльності, а також на аналізі податкових перевірок і даних правоохоронних органів. При проведенні опитувань припускається, що частина респондентів є активними чи пасивними учасниками тіньової економічної діяльності. На основі отриманих таким шляхом даних робиться оцінка складових тіньового сектора країни або регіону. Основна вимога для таких засобів – це репрезентативність вибірки [10].

За допомогою цього методу проводиться аналіз даних податкових перевірок. З усього числа перевірених платників податків виявляється кількість порушників, що приховують частину одержуваних доходів. Припускаючи, що вибірка є репрезентативною відносно усього числа платників податків, одержуємо загальний неврахований доход у країні.

Такі дослідження були проведені в Англії. Після узагальнення результатів перевірок на все населення було одержано оцінку тіньової економіки в цій країні приблизно в 2,6% ВВП [11]. Треба врахувати, що населення при опитуваннях щодо нелегальних доходів не бажає повідомляти інформацію і, як правило, погоджується давати дані про купівлю нелегальних товарів та послуг. Тому при розробці анкет і організації подібних опитувань потрібно забезпечувати гарантії анонімності.

Зазначені підходи дають змогу одержувати достатньо достовірні дані про участь в тішовій економічній діяльності різноманітних соціальних груп і прошарків суспільства.

Перевагою соціологічних методів є те, що за їх допомогою можна уникнути ускладнень, зв'язаних з агрегованими показниками. Їх основним недоліком є складність, працездатність і велика вартість збирання інформації, пов'язаною із вивченням тіньової економіки. У тих випадках, коли використовується непряма інформація (зібрана для інших цілей), можуть бути упущені достатньо важливі моменти, що може суттєво вплинути на точність і якість результатів. Масштабні обстеження, достатньо статичні, потребують багато часу і не дозволяють виявляти характерні для тіньової економіки тенденції і процеси, що швидко змінюються. Істотним недоліком є можливе навмисне спотворення інформації, одержуваної внаслідок опитувань, громадянами чи їх відмова від участі в опитуваннях через страх переслідування з боку державних органів чи кримінальних структур. Цим пояснюється те, що оцінки, отримані внаслідок опитувань і вибіркового обстеження, мають тенденцію зменшення розмірів тіньової економіки.

2. Статистичні методи, що базуються на використанні системи національних рахунків або інших даних, що формуються за допомогою офіційної статистики. Метод аналізу розбіжностей даних офіційної статистики оснований на припущенні, що перевищення видатків над офіційно визначеними доходами чи різниця в реальних (із

урахуванням тіньової компоненти) і офіційних доходів є індикаторами тіньової економіки. Найбільш широко цей метод оцінки тіньової економіки використовується в Англії [12]. Найчастіше використовують варіанти методу розбіжностей, де аналізується різниця між валовим внутрішнім продуктом, розрахованим, як сукупний дохід від виробничої діяльності, і загальними видатками на купівлю товарів та послуг. Для економіки, яка не має тіньового сектора, ці показники не мають розбіжностей, тобто є однаковими. Але наявність тіньового сектора призводить до перевищення видатків над офіційними доходами через використання при купівлі товарів та послуг неврахованих доходів.

Дані про сукупні офіційні доходи одержують за даними державної статистичної чи податкової служби. Для отримання більш точної інформації про видатки найчастіше проводять обстеження окремих підприємств і сімей чи роблять експертні корегування. Дані про видатки, отримані за допомогою опитувань, достатньо точні, бо опитувані не приховують цю інформацію (за винятком видатків на алкоголь, наркотики, заборонені послуги). Різниця між валовим внутрішнім продуктом (далі – ВВП), що визначається на основі реальних видатків, і ВВП, обчисленим на основі доходів, отриманих шляхом приховування частини доходів, може слугувати індикатором тіньової економіки [13]. Однак цей підхід дає значну погрішність у результатах при динамічній зміні заощаджень населення.

В іншому варіанті методу розбіжностей зіставляються сукупний за даними національної статистики і сукупний (реальний) дохід, отриманий опитуванням експертним шляхом.

3. Монетарні методи. При оцінці масштабів тіньової економіки часто використовуються монетарні методи, в рамках яких аналізуються різні аспекти, пов'язані з попитом на гроші, обертаністю і формою використання грошової маси. Основою методів є врахування особливостей грошового обігу, пов'язаних із використанням грошей для обслуговування офіційної і тіньової економіки [14].

Найчастіше оцінки тіньової економіки отримують за допомогою методів, оснований на аналізі попиту на готівкові гроші. При цьому робиться припущення, що при проведенні тіньових операцій здебільшого використовуються готівкові гроші. Тоді збільшення попиту на готівкові гроші у розрахунковому періоді, порівняно з деяким рівнем базового періоду, слугує індикатором зростання тіньової економіки. За “базовий” приймають рівень обсягів готівкових грошей в такий період часу, коли розміри тіньової економіки були значно нижчі, ніж в період, що розглядається, і їх можна вважати близькими до нуля.

В умовах недосконалості фінансових технологій (слабкого використання безготівкових розрахунків, електронних карт, чеків, клірингових, бартерних операцій) готівкові розрахунки залишаються основним із основних фінансових інструментів тіньової економіки. Найчастіше використовуються два підходи до оцінки тіньової економіки на основі аналізу попиту на готівкові гроші. В першому припускається, що співвідношення позабанківського і банківського обігу грошей чи використовуваних готівкових грошей до всієї маси грошей є для офіційної економіки постійною величиною. Тому зростання цього співвідношення є індикатором тіньової економіки. У другому підході аналізується вплив різноманітних факторів на зміну зазначених вище співвідношень [15].

При використанні цих методів потрібно враховувати, що зроблені припущення дають значну погрішність. Так, зміни часового інтервалу нормального періоду дають значні відхилення в оцінках. Крім того, припущення про відсутність тіньової економіки

протягом певного часу є некоректним. Недостатньо обґрунтованим є також припущення, що всі зміни в співвідношенні готівкових грошей і вкладів відбуваються під впливом тіньової економіки. На це співвідношення впливають такі фактори, як інфляція, податкова система, зміна реального доходу на душу населення, співвідношення попиту і пропозиції на товари, що реалізуються в роздрібній торгівлі, рівень розвитку фінансових послуг тощо.

4. Структурні (галузеві) методи, основані на використанні інформації про розміри тіньового сектора в різних сферах економічної діяльності.

В експертному методі на основі існуючої інформації експертним шляхом визначаються розміри тіньової економіки в кожній галузі виробництва товарів і послуг. Оцінка розмірів всієї тіньової економіки країни здійснюється шляхом зважування розмірів тіньової економіки в окремих секторах з частками цих секторів в ВВП [16].

Обсяг тіньової економіки країни визначається на основі порівняння варіантних значень цього показника. Цей підхід дає змогу також порівнювати рівні тіньовизації різних галузей економіки.

5. Спеціальні методи. Це метод оцінки за показником зайнятості населення. Він заснований на припущенні, що зниження офіційного рівня зайнятості (зростання рівня безробіття) зумовлює переміщення робочої сили з офіційного сектора в тіньовий [17].

Одним із недоліків методу є те, що на зайнятість впливає багато факторів, зокрема і ті, що не мають прямого відношення до тіньової економіки.

Для умов України складним є також завдання визначення офіційного рівня зайнятості через існуючий в країні високий рівень безробіття.

Метод стійких взаємозв'язків оснований на врахуванні взаємозв'язку між офіційним валовим внутрішнім продуктом і певною його змінною, пов'язаною з більшістю галузей економіки. На сьогодні найефективнішим методом є дослідження непрямих показників виробництва. Він пов'язаний із економічним станом України і заснований на споживанні електроенергії, води, газу та інших ресурсів, необхідних для виробництва. Цей метод оцінки надає змогу уявити займається чи ні підприємство тіньовим виробництвом. Проводиться аналіз показників споживання у виробництві попереднього та досліджуваного періоду і робиться припущення про наявність певного обсягу тіньової економіки [18].

Взагалі усі методи та підходи, які використовуються для кількісної оцінки тіньової економіки, мають розбіжності в отриманні результату підрахунку. Всі наведені вище методи розрахунків обсягів тіньової економіки України не вичерпують усіх можливих підходів до її кількісної оцінки. Водночас вони дають досить повну уяву про методологічні підходи та їх обмеження, які виникають при цих розрахунках.

Розглядаючи різні методи підрахунку тіньового сектора, можна зробити висновок, що усі методи не враховують соціально-економічний рівень криміналізації тіньової економіки. На нашу думку, криміналізацію тіньової економіки можна вимірювати за допомогою спеціального коефіцієнту, який виводиться кожного року з урахуванням відсотка економічних злочинів в Україні. Коефіцієнт криміналізації тіньової економіки повинен стати одним із найважливіших макроекономічних показників, розрахованих офіційними державними установами, оскільки він є не тільки показником питомої ваги тіньового сектора в економіці держави, але і найголовнішою характеристикою основних тенденцій та процесів, які визначають соціально-економічне становище і перспективи розвитку кожної країни.

Окрім того, потрібно розробити спеціальні методи оцінювання обсягів корупції та обґрунтувати механізми підрахунку збитків внаслідок корупційних дій. На сучасному етапі основними методиками оцінювання рівня корупції є: офіційна статистика (економічна, кримінальна соціальна тощо); соціологічні дослідження, опитування; експертні оцінки; інтегральні (агреговані) індекси, які будуються на підставі статистичних узагальнень декількох індексів, отриманих іншими дослідженнями. Водночас державні статистичні дані, як правило, тісно корелюються із інтенсивністю боротьби з корупцією. Наскільки вона активна, тим більше фіксуються випадки корумпованості. Тобто, в країнах, де ведеться боротьба з корупцією, в статистичних даних фіксуються дані про неї.

Однак зазначені дослідження не є системними і не виявляють ступінь впливу корупції на обсяги зростання тіньової економіки.

На нашу думку, доцільно на законодавчому рівні визначити основні методики оцінювання обсягів тіньової економіки з метою трансформації механізмів подолання боротьби з корупцією. Окрім того, необхідно окремо визначити основний орган виконавчої влади, який би системно проводив зазначену діяльність та оприлюднював дані про реальні обсяги тіньової економіки, її шкоди для економічної системи України та шляхи подолання цього негативного явища.

Висновки

Сучасні трансформаційні процеси, що відбуваються в українській економіці, не можуть проводитися результативно і вчасно через негативний вплив з боку тіньової економіки. Вже стало очевидним, що на процес ринкової трансформації негативно впливають рівень і обсяги тіньового сектора економіки, який здатний заповнити дефіцит у споживчому попиті підробленими, неякісними, а інколи небезпечними для життя людини товарами і взагалі діяльність тіньового сектора економіки може зовсім знищити економічну систему.

Для оцінювання тіньової економіки використовують різноманітні методи, зокрема: соціологічні, статистичні, монетарні, структурні, спеціальні методи. Водночас не розроблені методи щодо визначення соціально-економічного рівня криміналізації тіньової економіки, а також рівня корупції. Застосування вищезазначених методів, а також методів визначення криміналізації тіньової економіки та корупції надасть реальний обсяг цього феномену. Нами запропоновано застосовувати коефіцієнт криміналізації тіньової економіки, який виводиться кожного року з урахуванням відсотка економічних злочинів в Україні.

У перспективі подальших розробок є оцінювання криміналізації тіньової економіки, розробка та обґрунтування коефіцієнтів криміналізації тіньової економіки, визначення основних показників тіньової економіки в Україні, визначення шляхів удосконалення методик оцінювання світової тіньової економіки.

Література

1. Савченко І. Г. Тіньовий сектор економіки України: аналіз стану та напрями детінізації / І. Г. Савченко, А. Є. Іорданов // Зовнішня торгівля : право, економіка, фінанси [Текст]. — 2012. — № 3. — С. 107—116.
2. Огреба С. В. Статистичне вивчення тіньової економіки : світовий досвід / С. В. Огреба // Статистика України [Текст]. — 2012. — № 4. — С. 44—50.
3. Иванов Ю. Ненаблюдаемая экономика в странах СНГ / Ю. Иванов // Вопросы экономики [Текст]. — 2009. — № 8. — С. 86—95.

4. Джабиев Р. Теневая экономика и коррупция в Азербайджане / Р. Джабиев // *Мировая экономика и международные отношения* [Текст]. — 2012. — № 7. — С. 84—91.
5. Огреба С. В. Статистичне вивчення тіньової економіки... — С. 44—50.
6. Иванов Ю. Ненаблюдаемая экономика в странах СНГ... — С. 86—95.
7. Там же. — С. 86—95.
8. Турчинов О. В. Тіньова економіка. Закономірності, механізми функціонування, методи оцінки [Текст] / О. В. Турчинов. — К. : Дельта. 1996. — 200 с.
9. *Measuring the Non-observed economy* [Text] : a Handbook. — Paris : OECD, 2002. — 297 p.
10. Турчинов О. В. Тіньова економіка... — 200 с.
11. Бордюк В. Оцінка стану тіньової економіки України та методи її обсягів [Текст] / В. Бордюк, Т. Приходько, О. Турчинов. — К. : [б. в.], 1997. — С. 21.
12. Macafee K. A Glimpse of the Hidden Economy in the National Accounts. *Economics Trends* [Text] / K. Macafee. — [S. p. : s. n.], 1997. — P. 316.
13. Бордюк В. Оцінка стану тіньової економіки України... — 180 с.
14. Macafee K. A Glimpse of the Hidden Economy in the National Accounts... — P. 316.
15. *Measuring the Non-observed economy*... — 297 p.
16. Турчинов О. В. Тіньова економіка... — 200 с.
17. Там само. — 200 с.
18. *Non-observed economy in national accounts. Survey of Country Practices* [Text]. — N.-Y. ; Geneva : United Nations, 2008. — 340 p.

S. Klymenko

EVALUATION OF THE SHADOW ECONOMY IN UKRAINE: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Basic methods for evaluating the shadow economy are analysed and summarized, the ways for improving methods for assessing the shadow economy are defined. The importance of the research topic is associated with current trends of the development of national economy in Ukraine and overcoming of consequences of the political crisis.

Keywords: shadow economy, assessment methods of the shadow economy, statistical, sociological, monetary, structural and special methods of estimation of the shadow economy, methods of data correction.